

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 821.161.2

СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ ЕКСПРЕСИВНОСТІ В «ЩОДЕННИКАХ» О. ГОНЧАРА (РЕДУКЦІЯ ВИХІДНОЇ МОДЕЛІ РЕЧЕННЯ)

SYNTACTIC MEANS OF THE EXPRESSIVITY IN OLES HONCHAR'S "DIARIES" (REDUCTION OF ORIGINAL SENTENCE MODEL)

Вовк А.В.,*аспірант кафедри української мови**Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

У статті досліджуються синтактико-стилістичні маркери в «Щоденниках» О. Гончара, засновані на принципі редукції вихідної моделі. Основна увага зосереджена на виявленні стилістичних функцій, які сприяють посиленню загального експресивного тла щоденникових текстів Олеся Гончара. Також зроблено акцент на класифікації синтаксичних виразних одиниць різними дослідниками. Ідіостиль О. Гончара завжди перебував у колі зацікавлень мовознавців (праці Н. Сологуб, Ю. Кохана та ін.). Проте вивчення мовотворчості письменника в його щоденникових записах ще не було предметом спеціальних досліджень лінгвістів.

Ключові слова: редукція вихідної моделі, замовчування, еліпсис, парцеляція, приєднання, номінативні речення, асиндетон.

В статье исследуются синтактико-стилистические маркеры в «Дневниках» О. Гончара, основанные на редукции исходной модели предложения. Основное внимание сосредоточено на выявлении стилистических функций, способствующих усилению общего экспрессивного фона дневниковых текстов Олеся Гончара. Также акцент сделан на классификации выразительных синтаксических средств разными учеными. Индивидуальный стиль О. Гончара всегда пребывал в кругу интересов языковедов (работы Н. Сологуб, Ю. Кохана и др.). Но изучение языкотворчества писателя в его дневниковых записях еще не было предметом специальных исследований лингвистов.

Ключевые слова: редукция исходной модели, умолчание, эллипсис, парцелляция, присоединение, номинативные предложения, бессоюзие.

The article considers syntactic-stylistic markers in Oles Honchar's "Diaries" which are based on the reduction of original model principle. It also focuses on stylistic functions which contribute to general expressive background of Oles Honchar's "Diaries". Classification of syntactic expressive units by different specialists emphasized in particular. Oles Gonchar's individual style has always been in the focus of interest for linguists (works of N. Sologub, Y. Kokhana and others). But a study on Gonchar's language creation in his diary records has not been conducted yet by linguists.

Key words: reduction of original sentence model, aposiopesis, ellipsis, parcelling, joining, nominative sentences, asyndeton.

Постановка проблеми. «Щоденники» О. Гончара, як і щоденники будь-якого іншого автора, не мають рис певного світоглядно-мистецького напрямку, оскільки це специфічна форма творчості. Тому дати точне визначення її жанровій природі неможливо, оскільки серед усіх форм документалістики щоденник є найменш канонічним і може об'єднати не лише різні жанри літератури, а й різні роди та види творчості загалом. Художнє мовлення щоденникових засобів є складною багаторівневою цілісною структурою, яка створена з мовного матеріалу й наповнена різноманітною інформацією. У процесі мовотворчості реалізується не лише активний потенціал мовних одиниць, а й народжуються нові есте-

тичні значення. Хоча щоденниковий текст не несе інформації про факти й образи, створені уявою митця, не передає ставлення персонажів до фактів, подій, процесів об'єктивної реальності, проте в щоденнику може бути інформація, що набуває глибшого смислу, коли виражена за допомогою певного (або певних) засобів експресії. Це може бути, наприклад, інформація про реальні факти, образи, події, процеси, а також вираження ставлення автора щодо цього. На нашу думку, саме за допомогою стилістичних засобів експресивного синтаксису можна збагнути наміри автора й осмислити його індивідуальний стиль.

Цікавість до експресивного синтаксису зумовлений потребою вивчення мовних засобів, за

допомогою яких можна досягти максимального впливу на читача, що особливо актуально для щоденникових записів, де немає персонажів, а автор намагається писати лише про те, що справді зацікавить і примусить замислитися реципієнта. «Щоденники» Олесь Гончара написані в літературні епохи модернізму й постмодернізму, коли створювалися нові типи і форми художнього прозового тексту: структурно розмиті, умовні, гротескні.

Актуальність дослідження зумовлена загальним спрямуванням сучасних граматичних студій до вивчення стилістично-синтаксичних засобів, заснованих на редукції вихідної моделі речення. Ідіостиль О. Гончара завжди перебував у колі зацікавлень мовознавців (праці Н. Сологуб [1], Ю. Кохана [2; 3] та ін.). Проте вивчення мовотворчості письменника в його щоденникових записах ще не ставало предметом спеціальних досліджень лінгвістів. Тому актуальність теми дослідження незаперечна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні експресивний синтаксис досліджують у межах стилістичних студій. Серед українських лінгвістів потенціал експресивного синтаксису активно студіювали Н. Гуйванюк [4], С. Єрмоленко [5], А. Загнітко [6], В. Чабаненко [7], В. Ткачук [8], І. Дегтярьова [9] та ін., однак мову «Щоденників» О. Гончара в цьому ракурсі спеціально не вивчали, вона не була предметом розгорнутих наукових досліджень.

Свої критерії поділу синтаксичних виразових одиниць пропонують німецькі дослідники Б. Совінські та Г. Уедінг [10, с. 411; 11, с. 96]. Вони розглядають текстові форми в контексті редукції, експансії, конверсії та порушення форми речення. В. Фляйшер класифікує стилістичні фігури за чотирма критеріями: заміна компонентів; додавання мовного елемента; упущення синтаксичного складника; зміна порядку синтаксичних одиниць [12, с. 177–181]. Стилiстичний синтаксис залучає прийоми зміни будови речення не лише для збільшення виразності граматичних структур, а передусім для перетворення їх на стилістичні прийоми. До таких прийомів належать: 1) редукція синтаксичної структури; 2) експансія синтаксичної структури; 3) трансформація структури речення; 4) навмисне порушення порядку слів і речень [13, с. 304; 10, с. 411].

Інший підхід до вивчення одиниць експресивного синтаксису пропонує О. Мороховський. Виразні засоби на синтаксичному рівні – це синтаксичні моделі речення, які мають додаткову логічну й експресивну інформацію, сприяють

підвищенню прагматичної ефективності висловлення в мові [14, с. 138]. Дослідник ділить усі виразні засоби синтаксису, відповідно до трансформації вихідної моделі, на три групи:

1. Редукція вихідної моделі (*еліпс, замовчування, називне речення, асиндетон*).

2. Експансія вихідної моделі (*різні види повтору, перелічення, емпатична конструкція, вставне речення*).

3. Зміна порядку компонентів (*інверсія, винесення, виділення*).

У нашому дослідженні зосередимо увагу на синтаксичних засобах експресивного синтаксису, що, за О. Мороховським, належать до редукції вихідної моделі.

Метою статті є опис особливостей організації стилістично-синтаксичної моделі речення, заснованої на редукції; виявлення особливостей функціонування синтаксичних засобів експресивного синтаксису, що спричиняють скорочення тексту в «Щоденниках» О. Гончара для його увиразнення.

Виклад основного матеріалу. Олесь Гончар у своїх «Щоденниках» для упущення синтаксичного складника використовує такі стилістичні фігури: *обірвані речення (замовчування, апосіопеза, недоговорення, умовчання), еліпсис, парцеляція, приєднання, номінативні речення, асиндетон*. Отже, у результаті аналізу щоденникових записів О. Гончара до групи редукції вихідної моделі, представленої в класифікації О. Мороховського, додаємо приєднання та парцеляцію.

Приєднання – прийом експресивного синтаксису, що передбачає ніби приєднання якоїсь важливої інформації до основного повідомлення в процесі мовлення. Кінець речення із приєднанням набуває експресивного наголосу: *Провів Валу, стою на зупинці – пустилася злива. Просто тропічна!* [2, с. 311].

Приєднувальні конструкції в «Щоденниках» Олесь Гончара містять приєднання всіх членів речення:

а) присудків: *<...> раптом один з курсантів падає. Зомлів!* [2, с. 371];

б) підметів: *Сиджу з роботою в Кончі. Сам* [2, с. 262];

в) означень: *Зовні Трнка – богатир середніх років, вусатий, типом обличчя схожий на Тараса Бульбу. Скромний* [1, с. 163];

г) додатків: *Це яблукові й треба. І вишні!* [1, с. 332];

г) обставин: *Пам'ятник відкр[ито] 5 травня 1958. В парку* [1, с. 282].

Як і члени речення, до основного висловлювання можуть приєднуватися конструкції у ви-

гляді тропів: *А над Миргородом якраз на північ – Чумацький зоряний Шлях. Як Ромоданівський* [2, с. 195]. У цьому разі приєднується порівняння. Приєднуватися можуть і синтаксичні конструкції з іншими стилістичними фігурами: *А я щодалі, то ясніш бачу, який він був потрібний. І тоді, і зараз* [2, с. 197]; *Хочу написати листа в Москву. В інстанцію найвищу* [2, с. 479]. У наведених прикладах маємо антитезу й інверсію. Використовує Олесь Гончар і приєднання, оформлені за допомогою:

а) однорідних членів речення: *А зараз у ролі дідів відставники. Обважнілі, розруйновані, набундючені, хмури* [2, с. 301]; *Дамба – коротка твоя дорога... Бетонна, безлюдна* [2, с. 409];

б) вставних слів: *Зібрався був у Молдавію на Дні української літератури, і от не випадає. На жаль* [2, с. 378].

За структурою приєднувальні конструкції в «Щоденниках» можна поділити на такі різновиди:

а) двокомпонентні (коли приєднано два речення з однаковою синтаксичною структурою): *Процаючись, уже з порога тричі вклонився до пояса. Сивою головою. Всіма пережитими літами* [2, с. 267];

б) трикомпонентні (коли приєднано три речення з однаковою синтаксичною структурою): *Розповідав про дивовижну болгарську жінку по імені Ванта (через «т»). Сліпа. Живе десь аж на грецькім кордоні. Ясновидиця* [2, с. 431].

В окрему групу можна виділити короткі приєднувальні конструкції (малі за обсягом, часто їх основне речення є простим непоширеним): *Кінчається нарейті рік 80-й. Високосний* [2, с. 443]; *Дівчата закохані неодмінно красиві. Всі* [2, с. 349]; приєднувальна частина в останньому типі речень також невелика за обсягом – здебільшого вона складається з одного слова.

Асиндетон – стилістична фігура, що має будову багатоконпонентного складного безсполучникового речення. В усній мові асиндетичний зв'язок передається через ритміко-мелодичні засоби, у тексті – через пунктуацію. Відсутність сполучника, з одного боку, посилює інтонацію, а з іншого – залишає простір для уявлення читача, який ніби стає співавтором тексту, домислює чітке граматичне оформлення речення, яке могло б бути. Асиндетон робить художній прозовий текст динамічнішим.

Олесь Гончар часто використовує асиндетон для опису природи, застосовує в такому разі іменники: *Вітер, дощ, вечірні алеї...* [2, с. 71]; *Дощ, вітер, холодно* [1, с. 338]. Подекуди іменники

замінено дієсловами: *Вечоріє, гримить, блискає* [1, с. 311].

Асиндетичне перелічення надає синтаксичній конструкції живості та фотографічної точності: *Київ 1941-го, рови біля опери, сталеві «пауки», мішки з піском* [2, с. 45]; *Бетон, метал, естакади, гуркіт, чад...* [2, с. 134].

О. Гончар використовує в асиндетичних конструкціях абстрактні іменники для чіткішого й істотнішого відображення важливих проблем у тексті: *Культ речей, голий практицизм, споживацтво, занепад духовності, зменшення в житті поетичного елемента...* [1, с. 291].

Замовчування (обірвані речення) – випадковий обрив думки, чи недоговорення. Здебільшого замовчування передає: а) хвилювання, невпевненість: *<...> кудись писали з хлопцями, щоб вислали нам післяплатою, але нічого не вийшло, і ось аж коли...* [2, с. 357]; б) обережність мовця в думках щодо певних подій, осіб тощо: *<...> або партія, або Дзюба. Або голосуй, або...* [2, с. 107].

Обірвані речення використовують:

а) з метою недопущення грубості у висловлюваннях: *Можливо, там уже летіть кров наших юнаків, а тут...* [2, с. 393];

б) коли автор не може знайти потрібних слів для вираження свого захоплення: *А ліси... Все сповнене чару, розвивається вільно, як йому хочеться, як диктує йому власна снага* [1, с. 125];

в) якщо автора переповнюють емоції: *Боже, які таланти посилала доля цій багатостраждальній землі! Наче за все, за все...* [2, с. 402];

г) для передавання розпачу: *Чую відгуки від братії на цей виступ: стаття розумна, щира, але...* [2, с. 408]; *Хай їм щастить. А я... Не до кіно мені зараз* [2, с. 441].

Іноді досить важко зрозуміти, чому автор використовує цей синтактико-стилістичний прийом, не договориючи речення до кінця: *Крізь товщу снігу пробивсь і зелено спалахнув серед білого...* [1, с. 235].

Подекуди Олесь Гончар вдається до замовчування, щоб зобразити різні сторони певної історії, яку можна було б умістити в цілий текст: *Дим заводу... Вчитель... Цигарки, фетрова шляпа... На руках біля школи ходив...* [3, с. 6].

Текст «Щоденників» О. Гончара наділений експресивною потужністю, яку зrealізовано через **еліпсис (еліпс)**. Еліптичні конструкції є наслідком неформального спонтанного розмовного мовлення, яке відтворене в прозовому тексті. Велика кількість пропусків змушує читача заповнювати їх власними думками. Окрім лаконічності і точності, еліптичні конструкції усувають

тавтологію та посилюють експресивність тексту. Основна функція еліптичних конструкцій – мовна економія.

Засобами еліпсу можуть бути присудок зі значенням дієслова руху, переміщення в просторі: *Дейч нещодавно з Франції* [2, с. 46]; *Листя багряною бурєю з-під машин!* [2, с. 54].

Опускаються й нульові форми дієслова *бути* та синонімічні з ним дієслова: *Вічна хай слава йому* [1, с. 208]; *<...> тіло везли волами круторогими, роги – в ясных стрічках!* [2, с. 79]; *Нічого в людстві красивішого за дівчину, діву...* [2, с. 73].

У наступному прикладі спостерігаємо бездієслівну структуру, яка є продуктивним засобом мовної економії та експресії: *З їхньої сторони: Ірвін Стоун, співредактор «Нью-Йорк таймс» Гаррісон Солсбері та ін.; з нашої – Айтманов, Алексєєв, Кугультінов, Дудін...* [2, с. 525]. Окрім присудка, у другій частині речення пропущено ще й додаток «сторони», який можна відтворити з першої частини.

Хоч в еліптичних конструкціях часто опускають обидва головні члени речення, їх можна легко відтворити з контексту: *Давня краса Києва виявила себе в ансамблях Софії і Лаври, новітня – в мостах* [2, с. 295]; *Вранці у вікно – гори сяють з-під неба* [2, с. 33].

Трапляються в «Щоденниках» конструкції, де пропущено лише присудок:

Павук із квіту отруту бере, бджола – мед... [2, с. 181]; *Різьба по дереву (дівчинка Будду різьбить). Інша – Ісуса Христа* [2, с. 137].

Отже, еліптичні речення вживають для уникнення зайвого повторення відомих уже слів і словосполучень. Пропуск окремих членів у таких реченнях не лише дозволяє стисло й економічно викласти інформацію, а й робить весь текст більш зв'язним і компактним, отже, полегшує його сприймання.

Синтаксичним маркером експресивності групи редукації є **парцеляція** (від франц. *parcelle* – частинка) – спосіб мовленнєвого оформлення синтаксичної структури (речення) кількома комунікативними одиницями (фразами) [15, с. 108].

У «Щоденниках» парцеляція є досить поширеним явищем, вона виконує кілька експресивно-стилістичних функцій. О. Гончар використовує парцеляцію:

а) в описах для зображення обставин дії, актуалізації окремих деталей: *Йому тяжко живеться. Самотньо. І хворіє. Їздить до знахарки-сірійки. Алероман новий написав. Повен пессимізму. Про майбутнє людства. Коли сонце гасне* [2, с. 419];

б) для передавання емоційно-психічного стану персонажа: *Важко будувати міста, але ще, мабуть, важче їх оберігати. Від спотворювача, від невігласа, від деформатора...* [2, с. 505]; *У дорозі тут дізнався, що помер Федір Абрамов. Ще один фронтовик. Майже ровесник...* [2, с. 559];

в) для конкретизації змісту базової частини вислову: *Їдемо в Каунас. Подивитись Чюрльніса і ще децю...* [2, с. 185];

г) для створення ефекту невимушеності, спонтанності спілкування: *Пішки йшли. Урбаністи й селяни. Сім'ями, з дітьми. І багато хто плакав. І мова – звучала* [2, с. 273];

г) для вираження авторського ставлення до зображуваного: *Чути гарну українську мову. Природну – як із джерела* [2, с. 254];

д) для прихованої іронії: *<...> писати ось про такого можна лише в зв'язку з кимось. Щоб не виділявся. Щоб був, як вони* [2, с. 215];

е) для вираження авторського захоплення: *Голос Валі такий красивий, срібливсь, переливавсь радістю. Як струмок гірський на сонці* [2, с. 166];

є) для уточнення і ширшого опису певного літературного твору: *Є могутні поезії. Особливо остання* [2, с. 322]; *<...> прочитав чудову статтю про бароко. Про мистецтво, що задавало тон в Європі XVII, а почасти й XVIII ст. ...* [2, с. 271].

Отже, парцеляція виконує різноманітні стилістичні функції, які сприяють посиленню загально-го експресивного тла щоденникових текстів Олеся Гончара.

Номінативними реченнями називають однопредметні речення, семантично місткі моделі, основою яких є єдиний ядерний компонент, виражений іменником у називному відмінку. Вони виконують здебільшого описову функцію, фіксують наявність окремих предметів чи явищ, а також допомагають лаконічно висловити думку, забезпечують синтаксичну компактність: *Море. Шторм. Сонце* [1, с. 126]; *Стадіон. Матч. Оголошення по радіо...* [1, с. 154]; *Впорядкованість. Сосни. Берези* [1, с. 313]; *Корима й гауптвахта! Туман чухонського болота!.. Імперія! Третій Рим!* [2, с. 173].

Відмітною рисою номінативних речень є констатувальна інтонація. Номінативні речення можуть бути поширеними і непоширеними. Поширені охоплюють означення та додатки, залежні від головного члена в називному відмінку: *Птиці в плавневій самотності. Дрімота полудня* [1, с. 379]; *Велика Обухівка (між Гадячем і Миргородом). Могила В.В. Капніста. Запущений парк...* [2, с. 195]; *Пальмові гаї. Рисові поля, зелена тропічна рослинність* [2, с. 450]; *Зустріч в уря-*

ді, у заст[упника] прем'єр-міністра. Вітальня зі смаком. Білі низенькі столики. Малиновий килим [2, с. 450].

Висновки. Отже, «Щоденники» О. Гончара містять різноманітні синтаксичні засоби експресивності, засновані на редукції вихідної моделі речення, що виконують різні функції в тексті: кінець речення із приєднанням набуває експре-

сивного наголосу; замовчування передає невпевненість, захоплення, ввічливість тощо; асиндетон робить художній прозовий текст динамічнішим; еліптичні конструкції, окрім лаконічності і точності, усувають тавтологію та посилюють експресивність тексту тощо. Усі ці засоби є чинниками скорочення тексту, що й підсилює експресивність повідомлюваного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сологуб Н. Цвіт художнього слова Олеса Гончара. Мовознавство. 1988. № 2. С. 21–27.
2. Кохан Ю. Текстотвірна функція фразеологічних одиниць як риса ідіостилю письменника (на матеріалі прози Олеса Гончара і Павла Загребельного). Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2004.
3. Кохан Ю. Добір фразеологічного матеріалу як фактор формування ідіостилю письменника (на матеріалі прози Олеса Гончара). Вісн. Харк. держ. ун-ту. 1999.
4. Гуйванюк Н. Експресивний синтаксис. Слово – Речення – Текст: вибр. праці / Н. Гуйванюк. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 409–478.
5. Ермоленко С. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. К.: Довіра, 1999. 431 с.
6. Загнітко А. Лінгвістика тексту: теорія і практикум: наук.-навч. посібн. Донецьк: ДонНУ, 2006. 289 с.
7. Чабаненко В. Стилістика експресивних засобів української мови. Запоріжжя: ЗДУ, 1993. Ч. 1. 216 с.
8. Ткачук В. Категорія суб'єктивної модальності: монографія / наук. ред., передм. А. Загнітка. Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. 240 с.
9. Дегтярьова І. Стилістичний синтаксис української постмодерністської прози. Українська мова. 2009. № 3. С. 27–38.
10. Sowinski B. Stilistik der deutschen Sprache. Weimar; Stuttgart: Verlag Metzler, 1999. 339 s.
11. Ueding G. Klassische Rhetorik. München: 2. Aufl. Verlag Beck, 1996. 125 s.
12. Stilistik der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer, G. Michel, G. Starke. Frankfurt am Main: Interdruck, 1993. 435 s.
13. Брандес М. Стилістика текста. Теоретический курс. М.: Прогресс-Традиция; Инфра-М, 2004. 416 с.
14. Стилістика англійського мови: учебн. пособие для студентов институтов и факультетов иностранных языков / А. Мороховский, О. Воробьева, Н. Лихошерст, З. Тимошенко. К.: Вища школа, 1984. 247 с.
15. Шутьжук К. Синтаксис української мови: підручник. – К.: Академія, 2004. – 406 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ:

1. Гончар О. Щоденники. Том 1. 1943–1967. К.: Веселка, 2002. 455 с.
2. Гончар О. Щоденники. Том 2. 1968–1983. К.: Веселка, 2003. 607 с.
3. Гончар О. Щоденники. Том 3. 1984–1995. К.: Веселка, 2004. 648 с.